

Анотації

Верховцева И. Г. Становление крестьянского самоуправления в России (по материалам ревизии волостных правлений в 1863 г. В. П. Мещерским).

На основе архивных материалов определяется круг проблем, характеризовавших начальный этап функционирования крестьянского самоуправления в России. По мнению автора статьи, свидетельства об этом, принадлежащие перу видного общественного деятеля России второй половины XIX — начала XX в., внука историка Н. М. Карамзина, князя В. П. Мещерского, заслуживают особого внимания исследователей, поскольку отражают взгляды той части российской элиты, которая вступила в конфликт с бюрократией и либеральными реформаторами по вопросам стратегии и тактики Великих реформ.

Ключевые слова: В. П. Мещерский, крестьянское самоуправление, сельский сход, волостной сход, волостной суд.

Verkhovtseva I. G. The formation of peasant self-government in Russia (based on revision of rural municipality administrations in 1863 by V. P. Meshcherskii).

Range of problems characterizing the initial phase of the peasant self-government functioning in Russia is determined on the basis of archival materials. According to the author of the article, the evidence of this, penned by prominent public figure of Russia of the second half of XIX — early XX century, the grandson of historian N. M. Karamzin, Duke V. P. Meshcherskii, deserves special attention of researchers as it reflects the views of the part of the Russian elite, which came into the strategy and tactics of the Great Reforms' conflict with the bureaucracy and liberal reformers.

Key words: V. P. Meshcherskii, peasant self-government, village meeting, the rural municipality gathering, the rural municipality court.

Надійшла до редакції 25 вересня 2013 р.

УДК 930.1(477)

С. М. Волкова

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ УРБАНІЗАЦІЇ ДОНБАСУ В 20-х — 30-ті рр. XX ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглянута історіографія соціальних аспектів урбанізації Донбасу в період 1920-х — 1930-х рр. Виділено основні етапи вивчення проблеми. Зроблено висновок про ступінь дослідження питання.

Ключові слова: урбанізація, соціальний розвиток, історіографія.

Серед об'єктів історичного пізнання українське місто 1920–1930-х років є одним з недостатньо досліджених в історіографії. У процесі економічного розвитку протягом зазначеного періоду відбувалось зміщення в бік технократичних підходів і зростала недооцінка соціальної сфери. В історіографії відбувалось відповідне відставання у дослідженні зазначених проблем. Без вивчення механізмів урбанізації, без усвідомлення тієї ролі, яку відігравало місто в державотворенні, неможливо пояснити інші важливі процеси української новітньої історії.

Актуальність дослідження зазначеної проблеми пояснюється важливістю визначення ролі міста в суспільних відносинах і прогнозування його майбутньої генези. Також сучасні підходи до вивчення міста й урбанізації враховують особливості існування городян, міський спосіб життя та усе, що визначає певний рівень розвитку суспільства в майбутньому. Доцільність вивчення впливу міста на суспільні процеси підкреслюється багатьма сучасними дослідниками [1]. Оскільки проблема є багатопланою головною увагою зосереджена на дослідженнях присвячених розгляду певних рис урбанізаційного процесу, які в період 20–30-х рр. XX ст. найтісніше були пов'язані з політикою та ідеологією. Річ у тому, що урбанізація займала провідне місце в діяльності державних і політичних органів, громадських організацій і культурницьких міських установ.

В працях істориків частково досліджено головні історіографічні етапи проблеми. Цьому присвячено окремі частини комплексних праць [2], однак зазначена проблема не була предме-

том окремого дослідження. Також був відсутній комплексний підхід у їх вивченні, були розглянуті лише окремі аспекти соціальної сфери міст. Тому актуальним є формування системного уявлення про рівень дослідження соціальних аспектів урбанізації Донбасу протягом 20–30-х рр. ХХ ст.

Внаслідок значної концентрації промисловості, аграрного потенціалу в Донбасі глибше та виразніше відбилися процеси, характерні для країни в цілому. Саме тому важливим є дослідження результатів впровадження соціальної політики стосовно цього регіону. Це дає можливість не лише виявити загальні тенденції її розвитку, але також з'ясувати причини багатьох факторів, які ще довго будуть впливати на розвиток історичної науки. Наявну літературу умовно можна розподілити на історичну, економічну, соціологічну, демографічну, культурологічну.

Аналізуючи стан вивчення проблеми, треба зазначити, що в радянській період коло дослідницької діяльності було суттєво обмеженим рамками концепцій, що в основному сформувалися й утвердилися в історичній науці ще у 1930-х — першій половині 1950-х рр. Радянські вчені не ставили перед собою мету висвітлити у своїх працях ті сторони процесу розвитку міст, що не відповідали офіційно визнаним напрямкам. Але існувало багато досліджень, що так чи інакше торкалися зазначеної теми. Для таких монографій характерне оспівування політики радянської влади в різних сферах суспільного життя, відсутність критичного історичного аналізу, замовчування великої кількості недоліків системи. Командно-бюрократична система партійно-державної влади не була зацікавлена у дійсно об'єктивній науці і сама диктувала дослідникам «істини» і тематику наукових досліджень. Найбільш популярною темою для дослідників періоду кінця 1920-х — 1930-х рр. стала індустріалізація, виправдання необхідності й прискореності темпів якої, як і наголос на величезних досягненнях у цьому процесі, були основними завданнями науковців. Але, незважаючи на недоліки, праці тогочасних істориків становлять значний інтерес. Вони містять важливі історичні дані, подають аналіз вад радянської системи, які в більш пізній час не знайшли відображення у ґрунтовних наукових працях. Найбільш детальний аналіз розвитку міст і міського комунального господарства, певних недоліків, що існували в комунальній сфері у 1920-х рр.,

був зроблений І. Вологодцевим та І. Каплуновим [3]. Поруч із притаманним часу оспівуванням досягнень радянської влади автор звертає увагу і на певні недоліки, що існували у комунальній сфері: труднощі житлових умов населення республіки, пов'язані з нестачею житлової площі, невідповідністю середньої санітарної і реальної житлової норми, недостатнє освітлення вулиць, особливо у промислових центрах, брак зелених насаджень поруч з індустріальними виробництвами тощо.

Уявлення про радянську торгівлю, її особливості, сутність такого феномену, як розподіл і позаринкове споживання, сферу міського постачання надають роботи Г. Неймана, А. Мікояна [4]. Дані про низький рівень розвитку комунального господарства містять праці, присвячені цій проблемі [5]. Характерним для праць, автори яких звертали увагу поруч із позитивними й на негативні сторони розвитку міст, є висновок, що всі ці недоліки «тимчасові», пояснюються молодістю держави, нестачею коштів тощо. У роботі Б. Маркуса [6] знайшли відображення певні недоліки організації праці, критика зрівняльної системи оплати в першій половині 1930-х рр., але, аналізуючи період «завершення будівництва соціалістичного суспільства» 1935–1937 рр., автор робить наголос на підвищенні продуктивності праці та матеріального й культурного рівня робітників.

У період «хрущовської відлиги» (1954–1964) особливо «модною» й актуальною стала робітнича тематика згідно з догматом панівної марксистської ідеології про провідну роль робітничого класу у соціалістичних перетвореннях. За цей період не з'явилися праці, присвячені українській урбанізації як соціокультурному процесу. Робітнича ж тематика продовжувала розроблятися за усталеною схемою [7]. На тлі певного відходу від оспівування геніальної ролі вождя у всіх соціально-економічних і культурних перетвореннях міфи про умови життя та праці українських робітників не розвінчувалися і не критикувалися [8].

У період 1964–1985 рр. з проблем виробничої діяльності робітників України кінця 1920-х — 1930-х років накопичена величезна за обсягом література, що включає десятки як вузьких за тематикою і хронологічними межами, так і узагальнюючих праць. Праці радянських істориків висвітлювали соціальні процеси в українському місті досить однобічно. Із соціальної струк-

тури міста ними було обрано для досліджень лише те, що стосувалося робітничого класу, інші прошарки суспільства їх майже не цікавили. Певна кількість праць, присвячених радянській інтелігенції, наголошувала на провідній ролі комуністичної партії в її формуванні [9]. Показ трудового героїзму робітників, підвищення їх політичної активності, важливої ролі, що відігравав робітничий клас у процесі індустріалізації і модернізації народного господарства, були темами багатьох досліджень [10].

Важливим завданням історичної науки в цей період була популяризація досягнень комуністичної партії, підкреслення її провідної ролі у справі виховання нового робітничого класу [11]. Ідеологічним зразком 30-х рр. відповідали праці, присвячені побуту робітників [12]. Відомі колективні праці українських істориків, присвячені робітникам республіки [13], не дивлячись на узагальнюючий характер і велику кількість проаналізованого документального матеріалу характеризуються тією ж тенденційністю й загальними вадами, притаманними науковим працям, створеним в умовах жорсткого ідеологічного контролю. У них, як правило, акцент робився на досягненнях у побудові соціалізму, позитивних кількісних показниках та їх інтерпретації в рамках усталених методологічних підходів і концепцій, що потребує неупередженого аналізу цієї літератури.

Місто взагалі розглядалося науковцями як середовище мешкання робітників, що працюють на індустріалізацію. Місто як система, що саморозвивається, відчуває на собі вплив політичних структур і відповідно відтворюється, залишалось поза увагою фахівців. Цих недоліків не були позбавлені навіть найбільш ґрунтовні тогочасні дослідження [14]. Проблеми урбанізації, їх вплив на формування тогочасного українського суспільства також не знайшли свого відображення в цих працях. Кількісне зростання населення міст продовжувало сприятися лише позитивно, оскільки вважалося необхідною умовою індустріалізації республіки. Отже радянські вчені майже не торкалися вивчення проблем повсякденного життя міста, без якого взагалі неможливо відтворити реальну картину розвитку українського міського суспільства.

Фундаментальною працею, що містить велику кількість документального краєзнавчого матеріалу, є багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР» [15]. Працю українських істориків

можна назвати унікальною, оскільки в жодній іншій республіці Союзу такого дослідження не було зроблено. Але певні недоліки, притаманні радянським історичним дослідженням, не обійшли й цю працю. Найбільшу увагу дослідників привернула історія революційних гуртків, партійних організацій окремих міст, факти, що підкреслюють велику роль партії у перемогах як на виробництві, так і на фронті. Основною верствою, що цікавила вчених, були робітники. Порівняння складних побутових умов, у яких знаходились робітники українських міст, особливо шахтарських селищ до революції, з величезними досягненнями радянської влади, є основним лейтмотивом багатотомника. Чимало фактичного матеріалу міститься у праці Є. Шаталіної [16]. Дослідження містить аналіз соціально-демографічних процесів у республіці, джерел поповнення й соціальної структури робітничого класу на основі великої кількості статистичних документів. Визначивши, що головним завданням радянської влади було формування соціально однорідного суспільства, подолання різниці між класами, соціальними групами і верствами, автор цілком слушно доводить, що саме у 30-ті роки був започаткований процес гомогенізації суспільства, в якому влада досягла успіхів.

У період так званої перебудови з'явилися праці, що намагались по-новому подивитися на минуле республіки. Однією з перших праць, автори якої зробили спробу неупереджено проаналізувати й оцінити зміни, що відбулися у радянському суспільстві у 1920–1930-х рр. є книга Л. Гордона і Є. Клопова [17]. Вона пропонувала широкому загалу новий погляд на соціально-політичну ситуацію в країні в 1930-ті роки. Негативний вплив подій 30–50-х рр. на соціальний, культурний, духовний розвиток України знаходиться в центрі уваги відомого вітчизняного науковця Ю. Шаповала [18]. Розвінчання міфів про виробничу діяльність трудівників республіки присвячені праці, видані в останні роки існування Радянського Союзу [19].

Вади радянського підходу до вивчення історії робітництва у досліджуваній період аналізуються у роботах сучасних науковців [20].

Із праць закордонних українців необхідно назвати книгу Б. Кравченка, яка нещодавно видана й в Україні [21]. На підставі аналізу численних джерел, офіційної статистики СРСР,

публікацій у радянській і зарубіжній пресі автор простежує вплив соціальних і політичних процесів в Україні на розвиток національної свідомості українців у ХХ столітті, звертає увагу на залежність цього процесу від урбанізації, міграцій населення та інших чинників.

В основу праці А. Синявського покладено курс лекцій, прочитаних автором у Сорбонні у 1978–1984 рр. [22]. Окремі розділи, присвячені таким феноменам як «нова людина», «радянський побут», «радянська мова», «національне питання», дають можливість об'єктивно оцінити тогочасні суспільні трансформації та їх наслідки, зумовленість цих процесів комуністичною ідеологією.

Проблемі радянської повсякденності 1920–1930-х рр. присвячена праця російської дослідниці Н. Лебіної [23]. Цю монографію відрізняє використання широкого кола різноманітних джерел. Предметом дослідження стало соціальне середовище тільки одного міста — Ленінграда, яке авторка розглядає як концентроване втілення російських соціокультурних протиріч. Лебіна аналізує еволюцію таких традиційних аномалій, як пияцтво, злочинність, проституція, самогубство. У роботі приділена увага інверсії норми та патології, яка розглядається на прикладах «безбожного побуту» (атеїстичної поведінки), «нової релігії» (культу Леніна, сприйняття «ворогів народу»), реалій «комунального побуту» тощо.

Найбільш повно систему централізованого постачання радянських міст висвітлює робота О. Осокіної [24]. Автор доводить, що державна торгівля за часів соціалізму ніколи не була єдиним джерелом постачання населення. У країні завжди існував як легальний, так і підпільний ринок товарів та послуг. У центрі уваги дослідниці — повсякденне життя суспільства в умовах одержавлення економіки, знищення й відродження ринку. Певна кількість наведених у дослідженні фактів безпосередньо стосується України, а саме великих міст та індустріальних регіонів республіки. О. Осокіна, проаналізувавши архівні дані, робить висновок, що недивлячись на розгалужену ієрархію, яка існувала в радянському суспільстві на основі системи розподілу, це була «ієрархія в бідності», бо й навіть відносно привілейовані верстви населення нерідко не мали змоги отримати всі необхідні продукти і речі.

Загальною проблемою більшості праць російських авторів є екстраполяція висновків, зроблених на основі джерел, що стосуються розвитку російських міст, на все радянське суспільство, не враховуючи при цьому особливостей регіонів.

Перекладена і видана в Росії книга англійської дослідниці радянського суспільства Шейли Фіцпатрік [25] найбільш відповідіає проблематиці нашого дослідження. Автор, проаналізувавши велику кількість документів російських архівів, праці радянських та закордонних істориків, матеріали радянської преси, пропонує власну картину повсякденного життя радянського міста, відтворює всю різноманітність життя городян саме в період модернізації, відстежує зв'язок між політичними змінами і розвитком міст. Так само як і автори попередніх праць, Ш. Фіцпатрік хоча іноді й використовує факти, що стосуються міст України, але все ж таки бере за основу дослідження саме російське місто, і це дозволяє зробити висновок, що вивчення розвитку українських міст із притаманними їм особливостями залишається актуальним.

Отже, аналіз існуючих досліджень радянських істориків, представників української діаспори, зарубіжних фахівців і сучасних українських та російських вчених свідчить, що соціальні аспекти урбанізації не були темою окремих досліджень, що й робить актуальним вивчення цієї проблеми. Місто протягом зазначеного періоду використовувалося владою як додаток до форсованої індустріалізації, з одного боку, і як знаряддя перетворення населення на гомогенну масу, лояльну й навіть віддану державі. Розуміння цих особливостей допоможе зрозуміти витоки проблем сучасних українських міст.

Джерела та література

1. Сенявский А. С. Роль урбанизации в российском историческом процессе / А. С. Сенявский // История России. ХХ век. — М.: АСТ, 2000. — С. 395–410.
2. Гогохія Н. Т. Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціальний аналіз: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Т. Гогохія ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. — Луганськ, 2003. — 20 с.; Кокорська О. І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х–30-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Кокорська Ольга Іванівна ; Київський ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — К., 1995. — 20 с.

3. Вологодцев І., Каплунов І. Комунальне господарство міст України / І. Вологодцев, І. Каплунов. — Харків: Держвидав «Господарство України», 1930. — 68 с.
4. Нейман Г. Я. Внутренняя торговля СССР / Г. Я. Нейман. — М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1935. — 350 с.; Микоян А. И. Пищевая индустрия Советского Союза / А. И. Микоян. — М.: Пищепромиздат, 1941. — 288 с.
5. Комунальне господарство УСРР. — Харків: НККГ УСРР, 1931. — 72 с.; Пузис Г. Комунальное и жилищное хозяйство СССР за 15 лет / Г. Пузис. — М.: Госсозэку, 1932. — 82 с.
6. Маркус Б. Л. Труд в социалистическом обществе / Б. Л. Маркус. — М.: Госполитиздат, 1939. — 308 с.
7. Михайлюк В. С., Фьодоров І. О. Ударна бригада першої п'ятирічки. Комсомол України в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію і колективізацію сільського господарства / В. С. Михайлюк, І. О. Фьодоров. — К.: Молодь, 1957. — 138 с.
8. Слуцкий А. Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926–1932 гг.) / А. Б. Слуцкий. — К.: АН УССР, 1963. — 503 с.
9. Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л. І. Ткачова. — К.: Наукова думка, 1985. — 191 с.
10. Історія робітничого класу УРСР. — К.: Політвидав, 1967. — Т. 2. — 507 с.; Лихолобова З. Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937) / З. Г. Лихолобова. — Донецк: Донбасс, 1973.
11. Бессарабов М. А. Комуністична партія України в боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства (1937 — червень 1941 рр.) / М. А. Бессарабов. — К.: Вид. Київського ун-ту, 1971. — 176 с.; Кожевников Е. М. Исторический опыт КПСС по руководству Советским государством (1936–1941) / Е. М. Кожевников. — М.: Высшая школа, 1977. — 239 с.
12. Мальцев Н. И. Подъем жизненного уровня трудящихся Донбасса в годы социалистической реконструкции народного хозяйства / Н. И. Мальцев. — К.: Вища школа, 1987. — 100 с.
13. История рабочего класса УССР в период социализма: Украинская республиканская конференция. 12–14 апреля 1967 г. — Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1967. — 194 с.; Суспільно-політичне життя трудящих УРСР: У 2 т. / [Ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.)]. — К.: Наукова думка, 1973. — Т.1. — 319 с.; История рабочих Донбасса. — К.: Наукова думка, 1981. — Т.1: Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму. — 321 с.
14. Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937) / С. В. Кульчицкий. — К.: Наукова думка, 1979. — 255 с.
15. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. — К.: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1972.

16. Шаталіна Е. П. Развитие социальной структуры рабочего класса УССР (30-е годы) / Е. П. Шаталіна. — К.: Наукова думка, 1988. — 276 с.
17. Гордон Л. А., Клопов Е. В. Что это было? / Л. А. Гордон Л. А., Е. В. Клопов. — М.: Политиздат, 1989. — 318 с.
18. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / Ю. І. Шаповал. — К.: Політвидав України, 1990. — 143 с.
19. Сиволоб Ю. В. Масове трудове змагання: ідеали і реальність / Ю. В. Сиволоб // УІЖ. — 1990. — № 3. — С. 14–25.
20. Барбер Д. Ж. Рабочий класс в период индустриализации: достижения и провалы советской историографии / Д. Ж. Барбер // История и истории / Под ред. И. Д. Ковальченко. — М.: Наука, 1995. — 443 с.
21. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. — К.: Основи, 1997. — 423 с.
22. Синявский А. Основы советской цивилизации / А. Синявский. — М.: Аграф, 2001. — 464 с.
23. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы / Н. Б. Лебина. — СПб.: Журн. «Нева»; Летний сад, Kikimora, 1999. — 320 с.
24. Осокина О. За фасадом сталинского изобилия. Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации 1927–1941 гг. / О. Осокина. — М.: Росспэн, 1999. — 271 с.
25. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. — М.: Росспэн, 2001. — 336 с.

Анотації

Волкова С. Н. Социальные аспекты урбанизации Донбасса в 20–30-х гг. XX в.: историография проблемы.

В статье рассмотрена историография социальных аспектов урбанизации Донбасса в период 1920–1930-х гг. Выделены основные этапы изучения проблемы. Сделан вывод о степени исследования вопроса.

Ключевые слова: урбанизация, социальное развитие, историография.

Volkova S. N. The social aspects of Donbass urbanization in the 20's–30's. XX: historiography of the problem.

The article describes historiography of the social aspects of urbanization in Donbass during 1920–1930. It identifies the basic stages of studying the problem. It gives the conclusion about the study level of the question.

Key words: urbanization, social development, historiography.

Надійшла до редакції 01 листопада 2013 р.